

DELFTSE PIJPENMAKERS EN HUN PRODUKTEN

door J. van der Meulen

Inleiding

Door de opstand van de Verenigde Nederlanden tegen Spanje aan het einde van de 16e eeuw verliezen de alom vermaarde Delftse bierbrouwerijen belangrijke afzetgebieden zoals Vlaanderen en Schouwen en Duiveland. Bovendien ondervindt de nijverheid een geduchte concurrentie van andere steden, waardoor ze ernstig in verval raakt. Omstreeks 1600 zijn 82 brouwerijen werkzaam, in 1645 is het aantal teruggelopen tot 25 en in 1667 resteren 15 bedrijven. (1)

De leegstaande bierbrouwerijen blijken geschikte werkruimten te zijn voor de in opkomst zijnde plateelbakkerijen. De groeiende populariteit van het Chinese en Japanse porselein zijn mede debet aan de groei van deze bedrijfstak. Overal ondernemen plateelbakkers verwoede pogingen om het import-aardewerk te imiteren; velen mislukken maar in Delft is men wel succesvol.

Omstreeks 1600 bevinden zich 2 plateelbakkerijen in de stad. In de loop van de 17e eeuw zal het aantal bedrijven groeien van 8 in 1620, 12 in 1650 tot 45 tegen het einde van deze eeuw. Op dat moment werken meer dan 10.000 mensen in de aardewerknijverheid. De volgende eeuw is evenwel rampzalig voor de nijverheid, want naast de concurrentie vanuit Engeland (Wedgwood), Frankrijk en Saksen neemt de vraag drastisch af. In 1808 is het aantal plateelbakkerijen teruggelopen tot 8, in 1850 zijn slechts 2 bedrijven overgebleven. (1,2)

De aanwezigheid van een aardewerknijverheid, met haar ovens en de goede bereikbaarheid via waterwegen, maakt het aantrekkelijk voor pijpenmakers om zich te vestigen. Uit de literatuur is bekend, dat er - zij het op geringe schaal - inderdaad een kleipijpennijverheid heeft bestaan. (3) Het doel van deze studie is om te zien, of de lokale pijpenmakers herkenbare producten hebben gemaakt en persoonlijke merktekens op pijpen gezet hebben. Tevens is door uitgebreid archiefonderzoek gepoogd een beter inzicht te krijgen van de omvang van de nijverheid en het milieu van de pijpenmaker.

Het ontstaan van de nijverheid

Tabak is reeds in het begin van de 17e eeuw een gewild artikel. De grote vraag naar en de populariteit van het kruid oefenen een grote aantrekkingskracht uit op personen die aan de zelfkant van de maatschappij leven.

In de gerechtsboeken komt een opvallend aantal processen voor tegen personen die tabak helen of stelen. Zo is er een Engelsman Josias Brissick, die bekend dat hij van twee landslieden een partijtje tabak heeft gekocht, waarvan hij wist dat het gestolen was. Na zijn schuldbekentenis en spijtbetuiging komt hij er genadig van af en hoeft slechts de proces- en gevangenskosten te betalen. (6) Minder goed verloopt het voor de Engelsman Dirk Banfort, die in Delfshaven twee rollen tabak heeft gestolen. Hij wordt veroordeeld tot verbanning uit Delftland voor een periode van tien jaar. (7) De zwaarste straffen krijgen Magdaleen Aelbrechts van Vlissingen (8) en Harman Harmansz. van Groningen opgelegd (9); zij blijken echter meerdere delicten op hun kerfstok te hebben. Het vonnis luidt, dat Harman op het schavot geseseld en gebrandmerkt wordt en gedurende twaalf jaar moet roeien op de landelijke galeien. Magdaleen wordt veroordeeld om de bestraffing van Harman aan te zien, waarna zij achter gesloten deuren geseseld zal worden. Tevens wordt zij voor twaalf jaar uit Holland en West-Friesland verbannen.

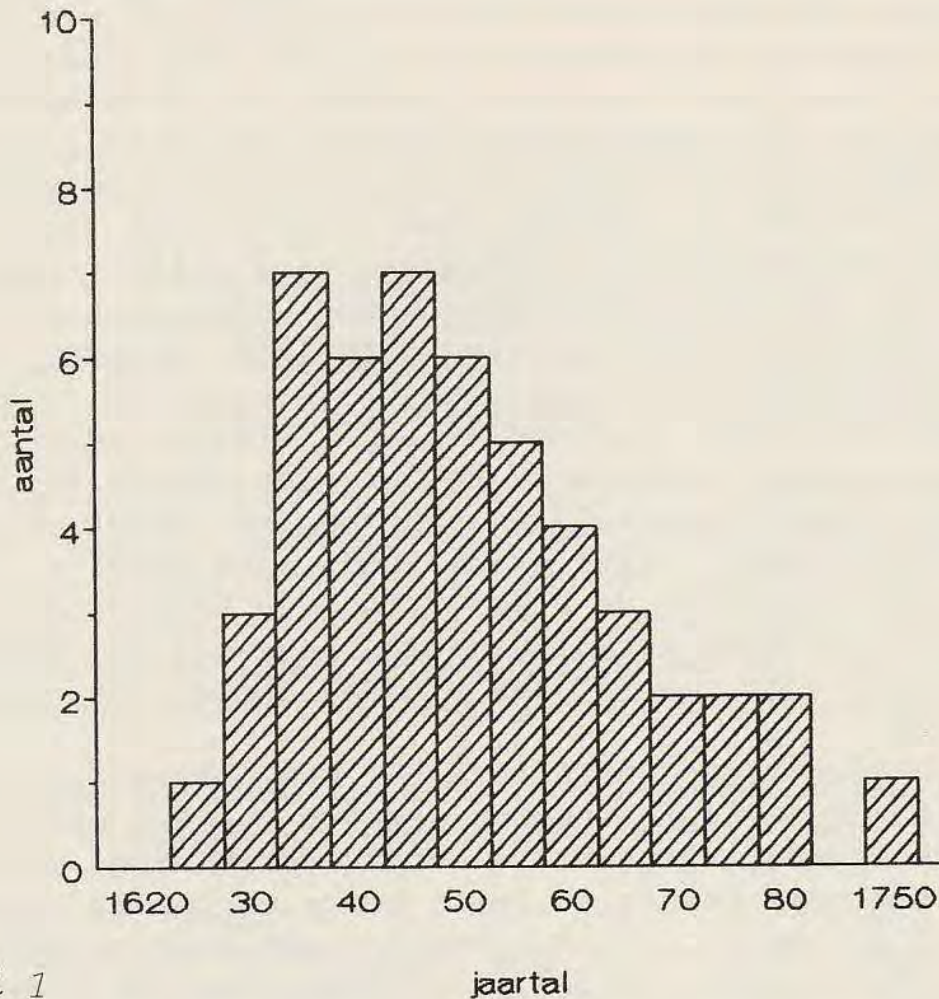
Zoals reeds eerder is geconstateerd blijken ook in Delft Engelse immigranten de aanzet hebben gegeven tot het ontstaan van de tabakspijpennijverheid. De eerste vermelding over het bestaan van een pijpenmaker in Delft komen we in 1625 tegen als Maerten Engelsman, *toubackpijpmaker*, een kind te grave draagt. (4). Het is niet duidelijk of Engelsman een eigen naam is of verwijst naar zijn herkomst. Ook kunnen beide mogelijkheden van toepassing zijn.

In 1627 treedt de pijpenmaker Jan Grooff (Groeff) in het huwelijk. Hij blijkt reeds weduwnaar te zijn en woont op de Oude Delft. (5)

In de dertiger en veertiger jaren valt een grote toeloop van pijpenmakers te constateren. (*tabel 1*)

Achtereenvolgens vestigen zich Stoffel Stoffelsz. (10) en Maerten Jacobsz. Maerten Jacobsz., afkomstig uit Gouda, trouwt in 1634. (12) Als hij in 1639 in het pesthuis overlijdt, komt zijn kind Grietgen onder bescherming van de weesmeesteren (13) die Wouter Dircxs, *metseleer*, en Harman Aryensz., *asraeper*, als voogden over het kind aanstellen. Bij die gelegenheid wordt ook een inventaris van de boedel opgemaakt. De nagelaten goederen zijn: "... een out beddeke met een pelue (peluw), drie matte stoelen, een taeffelken, een tang en vispan, drie kleyne bordekens, een kleyn spiegelken, vier tinne lepels, een luyer mande, een lepelhuyske, drie ouwe vrouwehemden, een spinwiel, drie ouwe kinderhemden, seks oude mutsse, twee oude kroegen" (kroesen). (14) Uit de boedelbeschrijving blijkt, dat Maerten

tabel 1

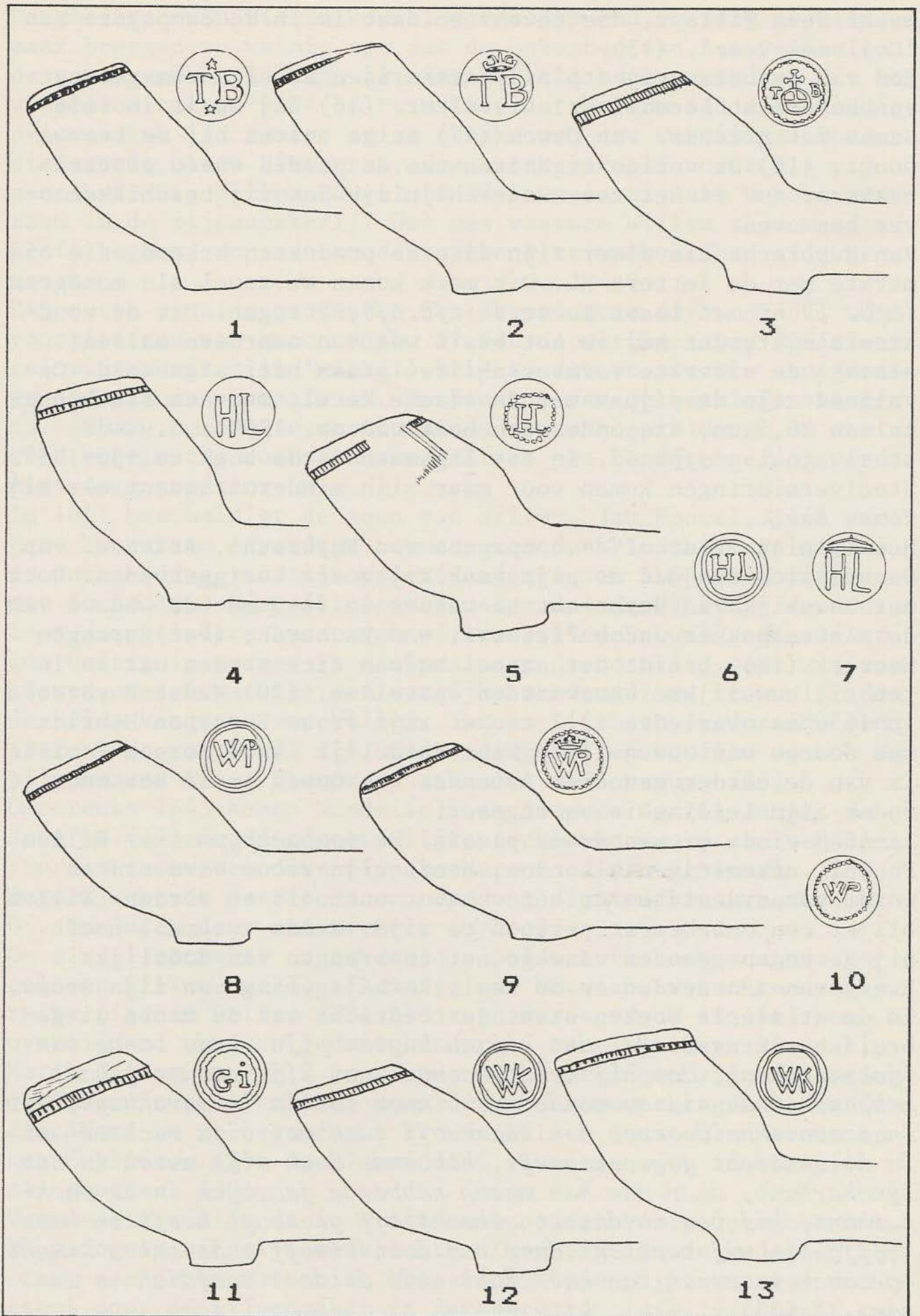
jaartal

alleen wat schamele bezittingen heeft nagelaten voor het dagelijks leven en geen goederen die met zijn beroep als *toeback-pijmaecker* te maken hebben. Zeer waarschijnlijk oefende hij zijn professie niet zelfstandig uit.

Afgaande op het opgegraven pijpenmateriaal heeft Tomas Bael (Bale) (11) wel een eigen bedrijf gehad. Als merk gebruikt hij zijn initialen, zowel zonder als met kroon. (afb.1,2) De stelen van deze pijpen zijn meestal voorzien van een bandversiering, hoewel ook lelies, opgesloten in een ruit, voorkomen. Tevens zijn pijpen bekend waarbij de letters T en B aan weerszijden van een wereldkloot (rijksappel) zijn gezet. (afb. 3) Op de stelen van deze pijpen zijn 4 lelies ingestempeld. Een exemplaar heeft bovendien een geknepen steel. Zo'n geknepen steel wordt bewust vervaardigd door tijdens het pijpmaken, in de leerdroge klei, kneepjes te maken die haaks op elkaar staan. Het rookkanaal wordt ter plekke enigszins ruitvormig.

Herhaaldelijk komt het voor, dat een pijpenmaker ook andere bronnen van inkomsten heeft. Vooral de combinatie pijpenmaker-soldaat komt regelmatig voor. Dit is het geval bij de pijpen-

maker Jean Tillaer, die tevens soldaat is in de compagnie van 'Collonel Veer'. (15)

Een van de belangrijkste pijpenmakerijen is eigendom geweest van Huybrecht Leendertsz. Lievelaer. (16) Hij bezit in 1636 samen met Ariensz. van Ouwen (17) enige huizen bij de Leeuwepoort. (18) De vorige eigenaren van de panden waren plateelbakkers, dus is het zeer waarschijnlijk dat zij beschikken over een oven.

Van Huybrecht Lievelaer zijn diverse produkten bekend, die hij merkte met de letters HL. Dit merk komen we zowel als monogram (afb. 5) of met losse letters (afb. 4, 6, 7) tegen. Uit de vondsten blijkt, dat hij in het bezit was van meerdere mallen; slechts de uiterste vormverschillen staan hier afgebeeld. Opvallend zijn de pijpen met de slanke ketel, met een steellengte van 26,5 cm, die onder een hoek van ca. 120° t.o.v. de steel staat. (afb. 4). In het algemeen is de hoek ca. 130-135°. Steelversieringen komen voor maar zijn minder frequent als bij Tomas Bael.

Het is niet zeker of de compagnon van Huybrecht, Ariensz. van Ouwen, zich ook met de pijpenmakerij heeft beziggehouden. Door het huwelijk van Huybrecht Lievelaer in 1645 met de weduwe van de plateelbakker Jacob Pietersz. van Lauberch, (Ver)Burchgen Henricx (19), breidt het aantal huizen zich verder uit en laten zij huwelijkse voorwaarden opstellen. (20) Nadat Huybrecht in 1650 is overleden (21) trouwt zijn vrouw Burchgen Henricx met Joseph van Ouwen. (22) Niet duidelijk is of Joseph familie is van de eerder genoemde Ariensz. van Ouwen en of het bedrijf onder zijn leiding is voortgezet.

In 1643 vindt er een drama plaats. De *toubackpypmaeker* Willem Pouwel, afkomstig uit London, heeft zijn vrouw vermoord en wordt veroordeeld om op het schavot onthoofd te worden. Willem blijkt een onbeheerst persoon te zijn. Reeds tweemaal heeft hij gevangen gezeten vanwege het toebrengen van dodelijke kwetsuren aan derden en de kwalijke bejegening van zijn vrouw. In de criminele boeken staat de toedracht van de moord uitgebreid beschreven: "...dat hij nu buyten pijn ende bande van ijsere bekent, dat hij weder woorden met sijn vrouwe gehad hebbende ende sij coomende nae binnen tot in 't werckhuys, haer in toornichheid eerst een slach off twee met sijn rechterhant in 't aensicht gegeven heeft, hebbende doen sijn mesch in des lynckerhant, daer nae het mesch hebbende gecregen in de rechterhant, hij voelde dattet gehecht off gesteuyt heeft in haer lijff, dat sij terstont daer van doot bleeff ende sulcx bekent oorsaeck te wesen van haer doot ende de doot waerdich te wesen..." (23)

De goederen van Willem Pouwel worden op een boeldag geveild, maar brengen zo weinig op, dat de onkosten van het proces en de gevangenis bij lange na niet betaald kunnen worden. Uit bovenstaand citaat valt op te maken, dat Willem een zelfstandige pijpenmaker is. Immers er is sprake van een *werckhuys*. Bovendien woont Claes Pietersz., die later vermeld wordt als pijpenmaker, bij Willem Pouwel in (24) en is hij als knecht werkzaam in de pijpenmakerij. Het mes waarmee Willem zijn misdaad heeft begaan, zou een rondslingerend trimmes kunnen zijn geweest.

Hij zette op zijn produkten het WP-monogram (*afb. 8,10*), soms voorzien van een kroon (*afb. 9*). Uit de metingen van een tiental pijpen uit zijn 'winkel' blijkt, dat er slechts een geringe onderlinge variatie is. De breedte van de ketel is steeds ca. 19 mm. De hoogte vertoont een grotere spreiding. De stelen zijn regelmatig voorzien van lelies; een bandstempelning werd niet aangetroffen.

In 1661 beschuldigt de zoon van Willem, Jan Pouwel, zijn vroegere buurvrouw Aryaentge Lammers van der Plonche, dat zij na de onthoofding van zijn vader goederen zou hebben ontvreemd en met de *laserus klap* (klepper van een melaatse) langs de deuren is gegaan. Andere burenen van wijlen Willem Pouwel komen hiertegen heftig in verzet en stappen naar de notaris, waar zij verklaren, dat Aryaentge een eerlijke en deugdzame vrouw is, die de beide kinderen van Willem, Jan en Lijsbeth, gedurende een jaar heeft verzorgd. (24) Onder de getuigen treffen we ook de pijpenmaker Claes Pietersz. aan met zijn vrouw. (25)

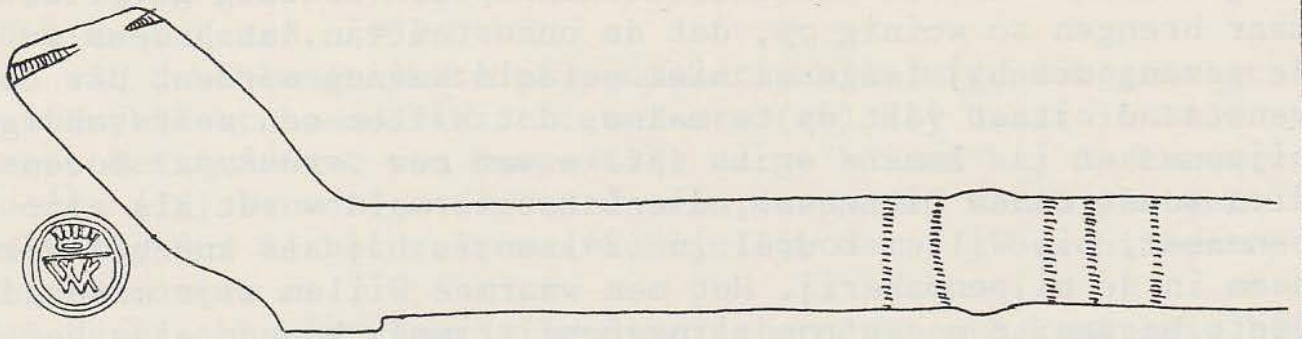
Omstreeks 1645 komen Hendri(c)k de Jong en Gerrit Jansz. de Jong(h) (27) in de gemeentelijke archieven voor; van een familierelatie tussen deze pijpenmakers is niets gebleken.

Mogelijk heeft Gerrit Jansz. de Jong zijn pijpen gemerkt met Gi, omsloten door een cirkel. (*afb. 11*)

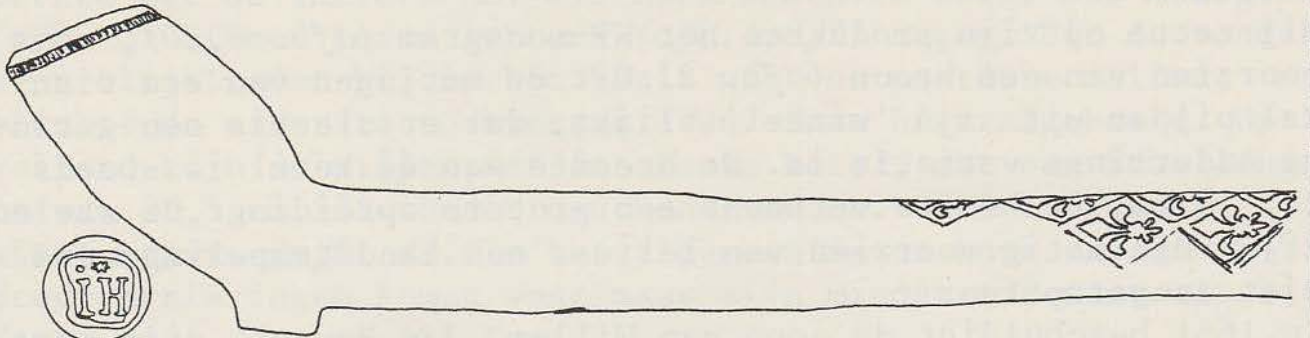
De als pijpenmaker en tevens als soldaat te boek staande Engelsman Willem Ketel, afkomstig uit Norwich, woont reeds geruime tijd in Delft. (28) Als zijn derde vrouw in 1643 komt te overlijden, heeft hij drie kinderen, namelijk Dirk 22 jaar, Maria 9 jaar en Jan 7 jaar oud. De bezittingen zijn zo gering, dat hieruit geen erfdeel voor de kinderen verkregen kan worden. Kort na de begrafenis trouwt Willem opnieuw en woont op het *Suyteinde*. (29) Op 27 mei 1646 laat hij zich inschrijven als poorter. (30)

Vermoedelijk zijn de in Delft veel opgegraven pijpen met het WK-monogram uit zijn werkplaats afkomstig. In de modellen bestaat een grote variatie. Het slanke type pijp, waarvan de steel door de pijpenmaker is gerepareerd (*afb.14*), heeft een

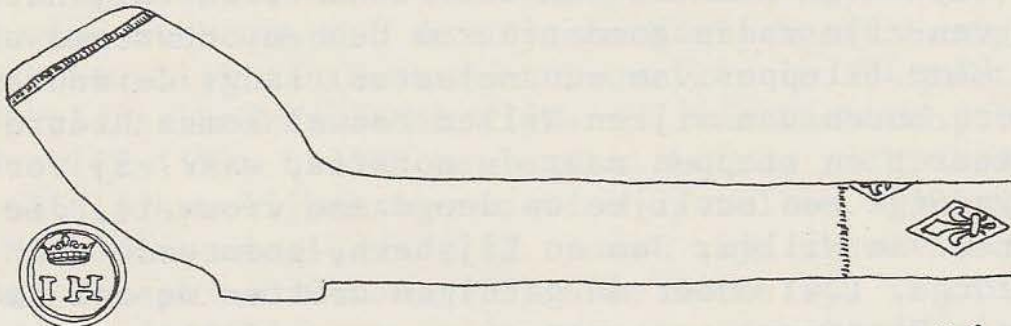

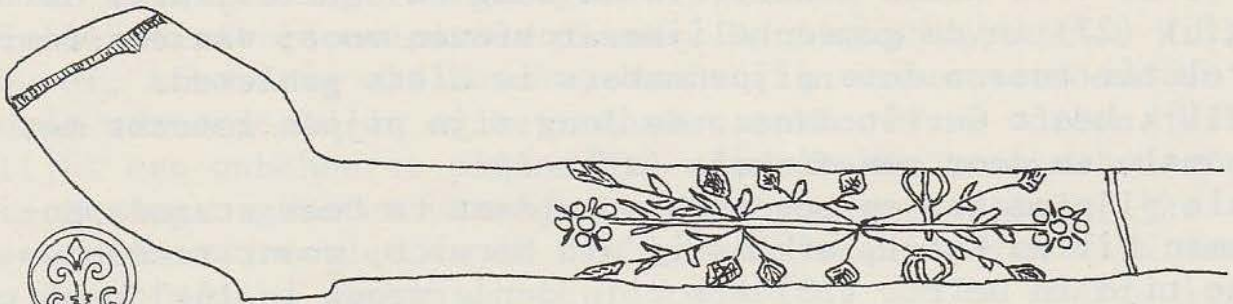
14

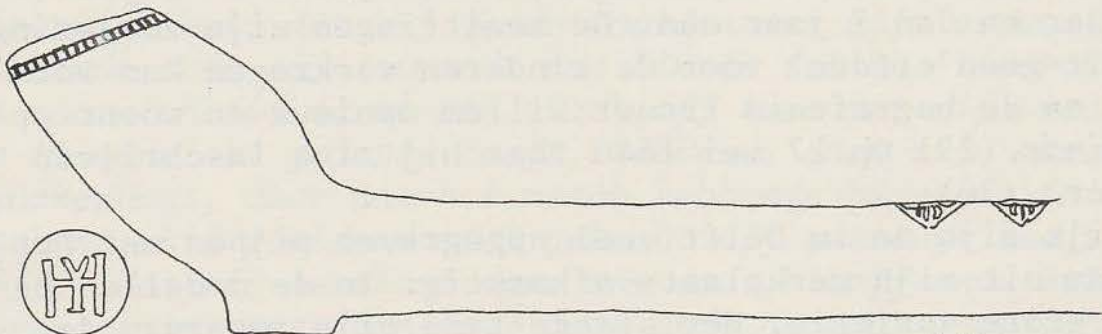
15

16

17

18

bandversiering. Ook een 'bonkig, zwaar' model (afb. 13) en tussenliggende vormen zijn bekend (afb. 12). De lengte van een complete pijp, waarvan de steel is opgesierd met 5 lelies, bedraagt 34 cm.

Verder komen de namen van de volgende pijpenmakers in de archieven voor: Cornelis Leendertsz. (1644) (31), Frans Cornelisz. Braem (1653) (32), Jan Cornelis Fransz. (1679) (35) en Joseph Heijndricksz. (1657) (33). Mogelijk heeft Joseph gebruik gemaakt van de letters IH (afb. 15, 16), die voorkomen op pijpen met uitgesproken Delftse kenmerken en waarvan de stelen rijkelijk versierd zijn met lelies.

Christiaan Zegertsz. de Goije (1674), die uit Gouda afkomstig is en zich mogelijk in Delft vestigde (34) zou de maker kunnen zijn van de pijp, waarvan de steelversiering in de mal is gegraveerd. (afb. 17) De versiering is vlak en duidt op veelvuldig gebruik. Ter hoogte van de decoratie is de steel niet 'geschonken'. Het hielmerk is een lelie met aan weerszijden de letters C en G.

Ondanks intensief speurwerk werden geen pijpenmakers aangetroffen in de periode 1680-1750. Dit hiaat in de gegevens is merkwaardig, omdat in november 1711 een aantal pijpenmakers, touwslagers en verkopers een verzoek indienen bij de stedelijke overheid. (37) Zij beklagen zich, dat hun concurrentie wordt aangedaan door verkopers van buiten Delft, die allerhande waren langs de deur uitventten. Aan het request wordt gevolg gegeven en op 30 december wordt er een keur uitgevaardigd waarin het verboden is: "*...allen en een ygelijken van buyten komende met eenighe tabackspijpen, gaaren, touw off andere waaren langs en aan de huysen om te loopen en die onder particuliere burgerie te coop te presenteren off te venten, op peine (straffe) van dertig stuivers voor de eerste mael tot laste van diegene dewelcke met sodanige tabackspijpen, gaaren en touw, contrarie deses werden bevonden om te loopen. En voor de tweede mael op gelijke peine boven de verbeurte van tabackspijpen, gaaren en touw met dewelcke sij omgelopen hebben...*" (38)

In 1750 doet Pieter de Kol verwoede pogingen om zijn kost te verdienen met het pijpenmaken, doch uit de impostboeken blijkt dat hij 'leeft van de armen.' (36)

In de 18e eeuw komt regelmatig het beroep van pijpenbrander (-brandster) voor. (39) Ook in Delft voorziet een enkeling zich in het levensonderhoud met het schoonbranden van verstopte pijpen. In 1750 komen we Jannetje van der Aarde tegen die *brant pijp* uyt en Lambert Veneka die als timmermansknecht ook tabakspijpen uitbrandt. (40) Bij de volkstelling van 1839

blijken eveneens twee inwoners dit beroep uit te oefenen. (41) Andere beroepen die met het 'tabaksgenot' te maken hebben, zijn:verkopers van tabak en/of snuif, 'swavelstokmaek(st)ers' en een handelaar in pijpen. (40) Vaak worden deze beroepen gecombineerd met andere bezigheden zoals plateelschilder, koopman in vellen en sterke drank, vletter, klapwaker, kamergast en dooddrager. In 1839 vallen vooral de tabakswerkers,-kervers en -strippers op naast de tabakverkopers. (41)

Delftse pijpen

Globaal zijn de Delftse pijpen nauwelijks te onderscheiden van Goudse produkten uit dezelfde periode. Hierop zijn echter twee uitzonderingen, namelijk een pijp met een hoge, slanke ketel (*afb. 1,2,14*) en het lagere 'bonkige' type. (*afb. 5,13,18*) Deze vormen lijken evenwel niet bij alle lokale pijpenmakers in produktie te zijn geweest. Overgangen tussen beide typen zijn qua vorm moeilijk als Delfts te determineren. De inwendige diameter van de ketel varieert tussen 9,5 en 11 mm. Hierop zijn slechts enkele uitzonderingen. Waarschijnlijk is het slanke model ouder dan het bonkige type, hoewel beide typen ook naast elkaar gebruikt zullen zijn, gezien de vele modellen die enkele pijpenmakers in produktie hebben.

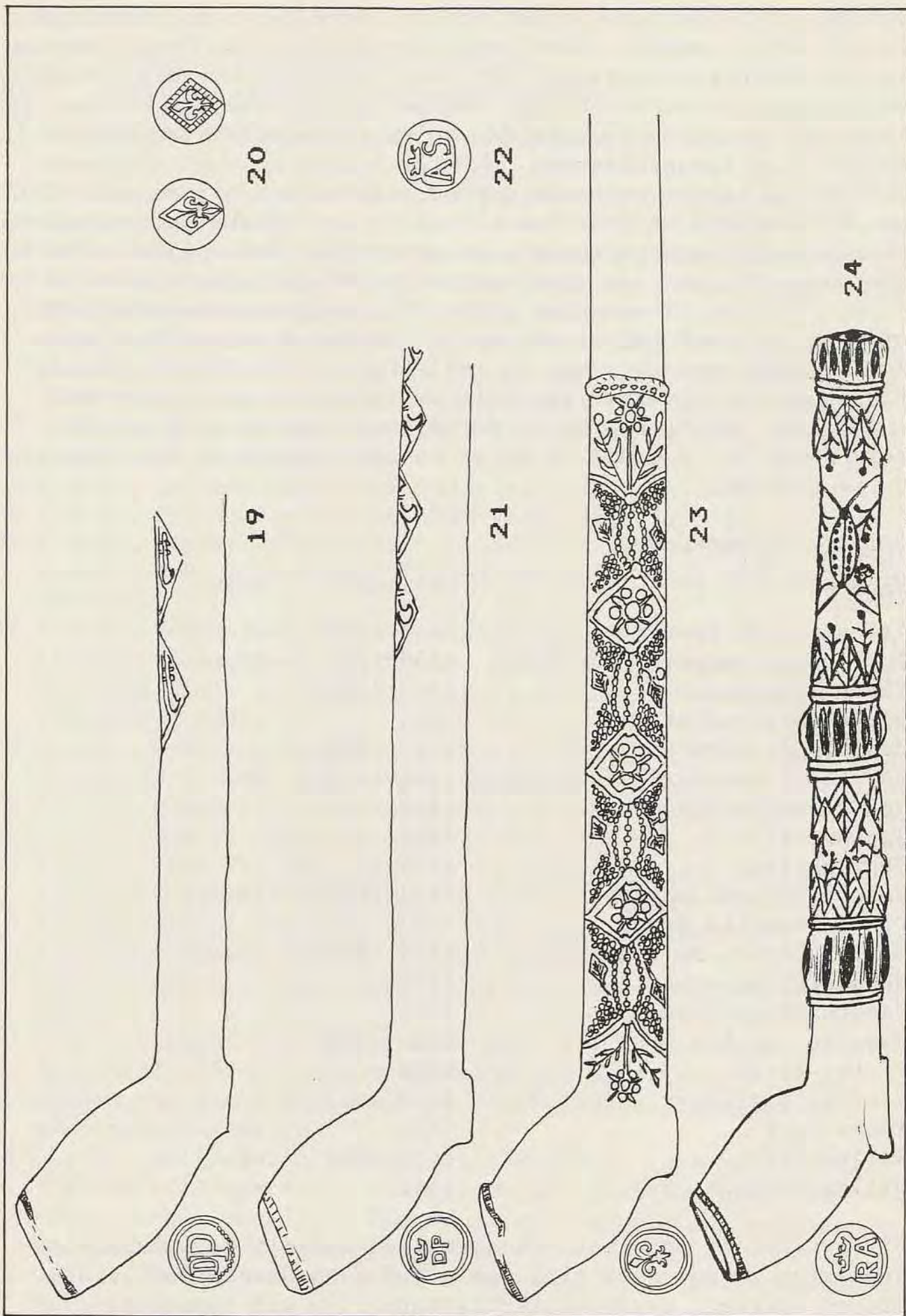
Opvallend is echter dat Goudse pijpen in het algemeen aanmerkelijk meer glanzen, wat een gevolg kan zijn van een betere kleisamenstelling of een betere afwerking, hoewel de Delftse pijpen ook geglaasd zijn. Het bakproces is goed verlopen, want de pijpen hebben nauwelijks te lijden van de langdurige inwerking van de grond, zoals dat wel het geval is met veel Leidse pijpen.

Merken komen vaak voor in de vorm van een monogram, hoewel ook losse letters worden gebruikt, al dan niet voorzien van een kroon. Afgezien van de lelie komen weinig figuratieve voorstellingen als hielmerk voor.

Frappant is het veelvuldig gebruik van ingestempelde lelies op de steel. Van de 49 onderzochte langstelige Delftse pijpen is 61% voorzien van lelies, 23% heeft een bandversiering en 16% is niet versierd. Hierbij dient opgemerkt te worden, dat de helft van de niet-gedecoreerde stelen voorkwam bij pijpen met het merk HL.

De toewijzing van de eerder in dit artikel genoemde merken berust voor een belangrijk deel op de overeenkomst van de initialen met de in het archief gevonden namen. Helaas ontbreken acten, waarin een van deze merken in relatie tot een pijpenmaker wordt genoemd. Om enige indicatie van datering te krijgen,

werden van 87 Delftse pijpen hoogte, breedte en de inwendige van de ketel gemeten. Deze getallen met de bijbehorende merken werden vervolgens gerangschikt naar oplopende breedte. De opvolging van de merken blijkt chronologisch redelijk analoog te lopen met de produktieperiode van de pijpenmaker aan wie de pijpen zijn toegeschreven.

Behalve de eerder genoemde merken zijn er ook pijpen, die door hun hoeveelheid of door hun uiterlijk aan Delftse pijpenmakers toegeschreven moeten worden. De merken van deze pijpen zijn de gekroonde DP, met een steellengte van 38 cm (*afb. 21*) en de DP (*afb. 19*), het HY-monogram (*afb. 18*), de gekroonde AS (*afb. 22*), hiervan is zowel het slanke model als het bonkige type gevonden en veel variaties van de lelie (*afb. 20*). Diverse fraaie pijpen met barokversiering zijn voorzien van een lelie-merk (*afb. 23*). Twijfelachtig is de herkomst van de pijp met het merk RA (*afb. 24*), die in Delft in een beerput op het Oosteinde is gevonden.

Delftse pijpenmakers

Naam	Periode	Merk
Ariensz. van Ouwen	1636-1667	
Christiaan Zegertsz. de Goije	1658-1674	CG
Claes Pietersz.	1643-1661	
Cornelis Leendertsz.	1644	
Hendrik de Jong	1643-1679	
Huybrecht Leendertsz. Lieveleer	1636-1650	HL
Jan Cornelis Fransz.	1679	
Jan Grooff	1627	
Jean Tillaer	1635	
Joseph Heijndricksz.	1635-1657	IH
Frans Cornelis Braem	1653	
Gerrit Jansz. de Jong	1646-1650	Gi
Heyndrick Willemsz.	1668	
Maerten Engelsman	1625	
Maerten Jacobsz.	1634-1639	
Pieter de Kol	1750	
Stoffel Stoffelsz.	1630	
Tomas Bael	1633	TB
Willem Ketel	1630-1643	WK
Willem Pouwels	1643	WP

Dit artikel is mede tot stand gekomen dankzij de spontane medewerking en de collecties van L.P.C. van Geenen en L.F.J.R. Bracco Gartner, waarvoor ik hen hartelijk wil bedanken.

NOTEN

G.A.D. = Gemeentelijk Archief Delft

DTB = Doop-, Trouw- en Begraafregisters

- 1 Wijsenbeek-Olthuis, T. Achter de gevels van Delft, Amsterdamse Historische Reeks, deel 3, 1987
- 2 Duncker, J.C.W. Nederlandsche Fabrieken, 6e jrg. no. 16, 20 augustus 1920
- 3 Duco, D.H. De Kleipijp in de Zeventiende Eeuwse Nederlanden, The Archaeology of the Clay Pipe, V. Europe 2, part ii, BAR International Series 106(ii), 1981
- 4 G.A.D., Maerten Engelsman, 14 januari 1625, DTB 37, blz. 263
- 5 G.A.D., Jan Grooff (Groeff) trouwt 25 juli 1627 met Lijsbeth Maes, weduwe van Heyndrick Aems. DTB 20/22v, 68/20v
- 6 G.A.D., 3e criminele boek 1619-1653, inv. nr. 48, fol. 67vs
- 7 G.A.D., 3e criminele boek 1619-1653, inv. nr. 48, fol. 112vs
- 8 G.A.D., 3e criminele boek 1619-1653, inv. nr. 48, fol. 134v
- 9 G.A.D., 3e criminele boek 1619-1653, inv. nr. 48, fol. 135
- 10 G.A.D., Stoffel Stoffelsz. trouwt op 4 aug. 1630 met Sijtgen Harmans en vestigen zich op het Suyteynde. DTB 68/105, 20/105
- 11 G.A.D., Tomas Bael (Bale), afkomstig uit Rijswijk en getrouwd aldaar, gaat op 22 jan. 1633 in ondertrouw met Stijntge Tonis en vestigt zich in de Lange Breetsteegh. DTB 21/8v, 69/7v
- 12 G.A.D., Maerten Jacobsz., trouwt 15 febr. 1634 met Maertgen Aryens (Arrisdr). DTB 21/36, 96/35
- 13 G.A.D., Comparitie weeskamer inv.-nr. 80, fol. 125
- 14 G.A.D., Oud rechterlijk archief ORA inv. nr. 1877
- 15 G.A.D., Jean Tillaer, gaat op 13 jan. 1635 in ondertrouw met Catalijntge Phil(i)ps. DTB 21/61v, 69/60v
- 16 In het artikel van D.H. Duco (zie noten 3) staat hij ten onrechte vermeld als Huijbrecht Riebelaer.
- 17 G.A.D., Ariensz. van Ouwen is op 25 febr. 1667 overleden, DTB 41
- 18 G.A.D., Legger van de verpondingen, inv. nr. 1761 I, vanaf 1632, fol. 270 e.v. De panden die zij bezitten, waren eigendom van Jacob Pietersz. en Jacob Tonisz., die beiden plateelbakker waren.
- 19 G.A.D., Huijbrecht Leendertsz. Lievelaer, gaat op 24 dec. 1644 als weduwnaar in ondertrouw met (Ver)Burchgen Henricx, weduwe van Jacob Pietersz. van Lauberch en vestigen zich op de Buytenwatersloot, DTB 70/162
- 20 G.A.D., Oud notarieel archief ORA inv. nr. 1722, 3 jan. 1645 Huizenprotocol ORA inv. nr. 282 fiche 22/2

- 21 G.A.D., Huybrecht Leendertsz. Lievelaer overlijdt op 19 dec. 1650, DTB 39
- 22 G.A.D., Burchgen Henricx trouwt op 12 aug. 1651 met Joseph van Ouwen, DTB 127
- 23 G.A.D., Willem Pouwel, heeft in de Sint Annenstraat gewoond en woonde ten tijde van zijn arrestatie in het Rietveld, 3e criminele boek inv. nr. 48, 11 april 1643, fol. 259 e.v.
- 24 G.A.D., Claes Pietersz., 29 juni 1661, Oud notarieel archief ORA inv. nr. 1903, fol. 13 e.v.
- 25 G.A.D., Claes Pietersz., weduwnaar, trouwt 30 april 1656 met Catharina Bartels, weduwe van Pieter Oliviers. DTB 127
- 26 G.A.D., Hendri(c)k de Jong is getrouwd (omstreeks 1631) met Maijken Cornelisdr. Burchgraeff. Zijn vrouw is in 1643 overleden, waarna hij volgens de wettelijke verordeningen zijn dochter aanmeldt bij de weesmeesteren. Comparitie weeskamer nr. 81, 5 juni 1643, fol. 377v. Nadat Hendrick op 31 mei 1679 is overleden, wordt zijn lichaam naar 's-Gravenhage getransporteerd. DTB 43
- 27 G.A.D., Gerrit Jansz. de Jong(h) trouwt op 2 sept. 1646 met Maritge Cornelis, zij vestigen zich in de Vlamingstraet. DTB 71/16, 126/10. Gerrit Jansz. overlijdt op 15 juni 1650. DTB 39
- 28 G. AD., Willem Ketel trouwde omstreeks 1621 met Lijsbet Agere en omstreeks 1634 met zijn derde vrouw Jannetge Waerde. Comparitie weeskamer nr. 81, 22 mei 1643, fol. 375v
- 29 G.A.D., Willem Ketel trouwt op 29 mei 1643 met Aeltje Cors-tiaens, weduwe van Tomas Prath. DTB 70, 125
- 30 G.A.D., Willem Ketel doet zijn intrede als poorter, als borg staat Benjamin Cloot vermeld. Poortersregister 1e afd. inv. nr. 404, fol. 179v
- 31 G.A.D., Cornelis Leendertsz., weduwnaar, gaat op 23 jan. 1644 in ondertrouw met Lijsbeth Kint, weduwe van Pieter Gautier. Hij woont op de Bastiaensvest. DTB 70/138, 125/123
- 32 G.A.D., Frans Cornelisz. Braem gaat op 9 aug. 1653 in ondertrouw met Maertgen Tobias. Hij woont op de Bastiaens-vest. DTB 127/54
- 33 G.A.D., Joseph Heijndricksz. (Heijndricxz.) was getrouwd met Jannetge Abramsdr. en is in 1657 overleden. Comparitie weeskamer, 1e afd. nr. 85, 22 dec. 1657, fol. 205
- 34 G.A.D., Christiaan Zegertsz. de Goije is afkomstig uit Gouda waar hij tot 1658 zijn beroep heeft uitgeoefend (zie noot 3 bij Goudse pijpenmakers). Op 13 jan. 1674 trouwt hij met Annitge Anthonis van der Bock (Back), weduwe van Boudewijn Abrahams van Lits. DTB 74/2, 131
- 35 G.A.D., Jan Cornelis Fransz. gaat op 1 april in ondertrouw

- met Ariaentge Pieters van Rorijs. Hij woont op de Dertien huysen. DTB 75, 132
- 36 G.A.D., Pieter de Kol woont op de Lakegracht (WZ.poort) en 'leeft van de armen'. 1750 Impostboeken 1e afd. inv.nr.602, deel 2, 3e quartier, nr. 822(2)
- 37 G.A.D., Index der resolutien van de Heeren en van de wet-houders der stad.
- 38 G.A.D., Keurboeken 1e afd. inv. nr. 1, deel 9, fol. 229
- 39 Brongers, G.A., Van gouwenaar tot bruyere pijp. Gaade Amerongen, 1978
- Meulen, J. van der en H. Tupan, De Leidse Tabakspijpenmakers. Stubeg, Hoogezand, 1980
- Carmiggelt, A., De Leeuwarder Tabakspijpenmakers. Pijpelogische Kring Nederland, 1988
- 40 G.A.D., Impostboeken 1e afd. inv. nr. 602
- 41 G.A.D., Volkstelling 1839

NIEUWE LITERATUUR

- D. Duco und M. Schmaedecke, Tonpfeifenfunde aus der Grabung Kapuzinergasse in Breisach am Rhein. Fundberichte aus Baden-Württemberg, no. 13, 1988, blz. 777-795.
Voor details en prijs contact opnemen met:
M. Schmaedecke, Landesdenkmalamt Baden-Württemberg, Sternwaldstrasse 14, 7800 Freiburg, Duitsland.
- A.D. von Gernet, The transculturation of the Amerindian pipe/tobacco/smoking complex and its impact on the intellectual boundaries between 'savagery' and 'civilization' 1535-1935. Deze dissertatie is te verkrijgen bij:
A.D. von Gernet, Department of Anthropology, McGill University, Stephen Leacock Building, 855 Sherbrooke Street West, Montreal, Quebec, H3A 2T7, Canada. Prijs \$50.00 (Canadianese dollars).
- LeClaire, Naissance de la pipe en terre a Saint-Quentin-La-Poterie. (1986) Prijs \$10.50. Bestellen bij:
Benjamin Rapaport, Antiquarian Tobacciana, 11505 Turnbridge Lane, Reston, Virginia 22094, USA.
- Jaarboek 7, 1989. Uitgave voor leden van "De Vrienden van het tabaksmuseum Wervik."
Inlichtingen:
Tabaksmuseum Wervik
Koestraat 63
8670 Wervik België